

Митар БУРИШИЋ

ФОРТИФИКАЦИСКО УРЕЂЕЊЕ СКАДАРСКИХ ОДБРАНБЕНИХ ПОЛОЖАЈА У БАЛКАНСКОМ РАТУ 1912/13 ГОДИНЕ

УЛОГА СКАДРА ПРЕМА ТУРСКОМ РАТНОМ ПЛАНУ

Послије неуспјеха у рату 1877/78 године, Турска се није о-сјећала способном да издржи рат са било којом великом европ-ском силом. Турски државници су сматрали да би сваки такав рат изазвао интервенцију осталих сила, уз чије би посредовање или био окончан или претворен у свјетски сукоб. У сваком случају рачунали су с могућношћу да у таквом сукобу учествују и мале балканске земље, као и с тим да би Турска била принуђена на територијалне и друге уступке својим противницима. Стога тур-ски генералштаб све до 1909 године није ни разрађивао никакав ратни план.

Од краја 1909 године у Турској се сматрало да кроз неколи-ко година може да дође до сукоба са Русијом, али се с највише вјероватноће предвиђао сукоб са сусједним балканским држави-цама.¹⁾

Турцима је било јасно да би их балканске земље предухи-триле у мобилизацији и концентрацији своје војске, па су се мо-рали помирити с тим да се на почетку рата држе дефанзиве, жр-твујући извјесне територије, док изврше мобилизацију и концен-трацију војске. Турска војска би затим била у стању, користећи свој централни положај, надмоћнијим снагама да туче једну по једну армију евентуалних балканских савезника. Ова идеја је ка-сније досљедно спроведена при изради ратног плана за Балкан-ски рат 1912/13 године.

Тај план је у основним цртама предвиђао:

— главне снаге из азиског дијела Турске концентрисати у Тракији за рат с Бугарском;

— у Македонији мобилисати мјесне снаге за дјејство против подвојених снага балканских савезника;

---

¹⁾ Предвиђане су могућности да Турска води рат појединачно са Србијом, Бугарском, Грчком или Црном Гором, али се највише вјеровало да ће се будући рат водити са савезом свих ових земаља, како је, уствари, и било.

— уколико такво дјејство снага из Македоније не буде могућно, повући их у Албанију и са њима се упорно бранити док главне снаге у Тракији не извојују побједу над Бугарима;

— ако српска армија јачим снагама буде притекла у помоћ Бугарима, прећи у офанзиву са снагама из Македоније.²⁾

Као што се види, Бугарска је сматрана за најозбиљнијег противника, како због бројности њених снага тако и због осјетљивости операциског правца, који из Тракије најкраћим путем води за Цариград. Стога је према Бугарској требало груписати главне турске снаге, док је за снаге из Македоније предвиђана могућност да пређу у одбрану на територији Албаније.

У склопу оваквог ратног плана нарочито су добили у значају Скадар и Јањина, који су у овом случају имали да послуже као ослонци за одбрану позадине ових снага. Сем тога, одбраном ових двају мјеста требало је по сваку цијену спријечити Црној Гори и Грчкој да извојују у тим рејонима иоле значајније војничке или политичке успјехе. А пошто је било јасно да би у случају рата ове двије државе ангажовале знатан дио својих војски ка Скадру и Јањини, сматрало се да би и јаче турске снаге у њима биле довољно искоришћене.

Спочетка су Турци мислили да Скадар и Јањину треба утврдити тако да буду у стању да се самостално бране за мјесец и по дана. Касније је тај рок продужен на шест мјесеци. Тако у члану 39 турског ратног плана за 1912/13 годину стоји:

„Циљ утврђеног мјеста Скадра и Јањине (јесте) да се утврђењем и одбраном обезбиједи да за случај рата османлиска армија у Румелији на неколико граница побиједи и уништи сасвим или дјелимично оне непријатељске снаге које би биле упућене за окупацију Скадра или Јањине са околином, а у случају опсаде да до омогућења организовања потребних снага одржи утврђено мјесто да не падне у руке непријатељу. Према томе горепоменутом утврђена мјеста треба да се утврде и организују, тако да по шест мјесеци дају самосталан отпор.“³⁾

Оваква улога Скадра упућивала је Турке на извођење врло опсежних фортификациских радова ради одбране града.

Иако практичне мјере за утврђивање Скадра нијесу предузимане све до непосредно пред Балкански рат, ипак су команда Скадарске дивизије и генералштаб турске војске и раније чинили извјесне кораке, бар у смислу планирања радова које је требало обавити. Тако је још одмах после рата 1878 године начелник штаба Скадарске дивизије израдио план за утврђивање Скадра. Тај план, међутим, никада није остварен. Године 1911 оформљена је специјална комисија која је израдила нови план. Марта идуће

²⁾ Нафиз — Кираметин, „Одбрана Скадра“, изводни превод стр. 29—30, Архива В. И. И. ЈНА, кут. 37, бр. 2/1.

³⁾ Нафиз — Кираметин, „Одбрана Скадра“, изводни превод, стр. 31, Архива В. И. И. ЈНА, кут. 37, бр. 2/1.

године тај план је одобрило турско Министарство рата и по њему су углавном извођени сви радови. Али до почетка рата радови ни по овом плану нијесу били довршени, већ су настављени у току операција, а нарочито у току примирја крајем 1912 и почетком 1913 године.

РАДОВИ ИЗВЕДЕНИ ДО ПОЧЕТКА РАТА

Ријеке Кири, Дрињача и Бојана дијеле шири рејон Скадра на неколико природно изразитих отсјека, па је и утврђивање, а тиме и одбрана града, организована по тим отсјецима. Ти отсјецци су: штојски, или како су га Турци још звали Ова, у равници између Скадарског Језера и р. Кири; отсјек Кири, уствари Мали и Велики Бардањолт, између р. Кири и р. Дрињаче; брдички отсјек између р. Дрињаче и р. Бојане и отсјек Тарабоша, између р. Бојане и Скадраског Језера. Поред тога, на заштитном зиду — насипу — подигнутом дуж десне обале р. Кири, извршени су извјесни радови како би се и овај зид могао користити за одбрану. За непосредну одбрану града, с његове јужне стране, рађена су утврђења и на узвишењима у рејону села Ајасма и Тепе. Овај положај је носио назив Дервиш тепе.

Пошто радови на утврђивању нијесу почели једновремено, нити се равномјерно одвијали, то је и степен утврђености појединих отсјека на почетку рата био врло разнолик. Стога ћемо ове отсјеке размотрити појединачно.

На штојском отсјеку земљиште је равно и прегледно. На њему није било шуме, сем нешто маслинака и ниског жбуња. Од језерске обале, која врло мало надвишава површину воде, па до обале р. Кири, гдје се наслања на крајње западне обронке албанских планина, Штојско Поље се благо пење за свега неколико десетина метара. Насеља су на њему ријетка, а земљиште, сем у близини језера, прилично суво и само мјестимично обрадиво. Један бољи пут водио је од Скадра за Враку и даље ка Тузима и Подгорици (Титограду). Остали су били лошији сеоски путеви. Према томе, земљиште је на штојском сектору пружало најповољније услове за радове на утврђивању. Одбранбени положаји су били изграђени на око 4 км сјеверно од града. На западној страни наслањали су се на обалу Скадраског Језера, а затим се у благом луку повијали ка истоку до десне обале р. Кири.

До почетка рата на штојском сектору изграђено је шест отпорних тачака. То су били потпуно затворени, у виду развученог круга ископани стрељачки ровови за стојећи став. Ровови су били веома брижљиво ископани, тако да су изнад површине земље били једино грудобрани висине до 30 цм, добро маскирани бусењем и жбуњем. Око ових отпорних тачака, изузев прве⁴⁾, постављене су биле жичане препреке са 6 до 10 редова коља. Међупростори

⁴⁾ Почев од језерске обале.

су затварани тзв. ловачким рововима, тј. испрекиданом линијом стрељачких ровова, такође за стојећи став. Између 2 и 3 а дијелом и између 3 и 4 отпорне тачке и испред ових (ловачких) ровова била је постављена жичана препрека. Позади одбранбеног положаја на око 500 до 800 м изграђени су ватрени положаји артиљерије и то један за око 800 м југозападно од отпорне тачке бр. 4, други за око 600 м јужно од отпорне тачке бр. 3 и трећи у рејону сјевероисточно од с. Големи, за око 500 м. За артиљериска оруђа били су ископани ровови са грудобранима, ојачаним дрвеним гредама и цаковима са пијеском и земљом.

Склоништа за пјешадију и неки радови на унутрашњем уређењу ровова били су завршени само код 2 и 5 отпорне тачке, док су код осталих радови били у току. Склоништа су покривена таласастим лимом, гвозденим плочицама и цаковима пијеска и штитила су од ватре артиљерије мањег калибра.

На каменитом дијелу десне обале р. Кири такође је изграђена испрекидана линија ровова, која се својим јужним краком наклањала на насип (насип је тек после почетка операције прилагођен за одбрану), а сјеверним на отпорну тачку бр. 6. Иако је копање у камену било врло тешко, и ови ровови су били ископани за стојећи став. Грудобрани су били покривени цаковима са пијеском, који су били одлично средство против дјejства рикошетирајућих зрна.

На простору између ријека Кири и Дрима, албанске планине завршавају се Великим и Малим Бардањолтом и Јубанима. Каменити гребени Великог и Малог Бардањолта природно су јаки положаји и Турцима су пружали могућност за организовање солидне одбране. До почетка рата, међутим, на томе је врло мало урађено и ово је био најмање утврђени отсјек одбране Скадра.

Главна борбена линија, према турском плану изградње утврђења, протезала се од лијеве обале р. Кири (отприлике у висини к. 20)⁵⁾ на крајње сјеверозападне падине М. Бардањолта, па затим сјевероисточним и источним падинама к. 184, к. 163, к. 94 и к. 46, наслањајући се поново на лијеву обалу р. Кири код к. 12. До почетка рата на Малом Бардањолту било је ископано свега неколико ровова за одјељења у рејону к. 184 и 163 и ватрени положај за једну брдску батерију такође у рејону к. 184. На Великом Бардањолту дотада није било урађено ништа.

Јужно од Скадра, у углу који затварају ријеке Бојана и Дрињача, уздиже се узвишење Брдица. Са сјеверне, источне и западне стране Брдицу од поменутих ријека одвајају узане долине, док је са јужне стране равница знатно пространија, тако да Брдица претставља врло погодан положај за организовање одбране. Њена предност је још и у томе што је околно земљиште добрим дијелом мочварно, те отежава прилаз нападачу. Једини озбиљнији недостатак јој је слаба веза са позадином која је огра-

⁵⁾ Све коте по карти 1:100.000, издање Војногеографског института.

ничена на један мост преко Дрињаче. Тај мост је био у домету српске и црногорске артиљерије.

Највиши врх Брдице износи 106 метара. Од њега се земљиште на све стране спушта у виду дужих или краћих коса, које се завршавају мањим узвишењима, врло погодним за прављење одвојених отпорних тачака. Ту околност Турци су вјешто искористили и на узвишењима којима се завршавају косе, источно, јужно и западно од к. 106 до почетка рата изградили су пет таквих отпорних тачака. Поред тога, изграђени су били ватрени положаји за артиљерију у рејону к. 92 на сјевероисточним падинама Брдице и у рејону к. 106. Код ове посљедње био је ископан ров за рефлектор и склониште за људство и изворе енергије рефлектора.

Једино су на овом отсјеку утврђења рађена у типу полусталне фортификације, како за пјешадију тако и за артиљерију. Сви закони су рађени од каменог зида, дебљине 1 метар, а покривени јаким гвозденим шинама, затим 30 сантиметара дебелим слојем земље и маскирани бусењем. Све је то било укопано тако да су горње ивице заклона биле изнад земље свега по неколико сантиметара.

Поред ватрених положаја типа полусталних објеката у рејону к. 106, било је и неколико обичних пољских ровова за артиљериска оруђа. Ти ровови су били ојачани цаковима, а мјестично и неким гвозденим судовима са земљом и пијеском.

Сви ти положаји, како пјешадиски тако и артиљериски, били су врло вјешто одабрани, јер је са њих са успјехом могао да се туче терен источно, јужно и западно од Брдице. Саме отпорне тачке, пак, биле су тако постављене да су ватром једне могли бити тучени прилази ка сусједним тачкама, јер су утврђења омогућавала стварање веома ефикасне унакрсне ватре. Па и поред тога све су отпорне тачке биле подешене за кружну одбрану и заштићене јаким жичаним препрекама. Испред читавог брдичког фронта била је постављена жичана препрека од 3 до 6 редова коља.

Тарабош је узани камени гребен којим се на Бојани завршава планински вијенац Крајине, и који се протеже дуж јужне обале Скадарског Језера. Он је чисто крашког карактера, без шуме и обрадивих површина, испресијецан јаругама и разним вртачама и само мјестично покривен кржљавим жбуњем. Сјеверне падине Тарабоша спуштају се ка Скадарском Језеру, просјечно 45° стрмим нагибом, док је нагиб јужних падина нешто блажи и износи 30° до 35°. Сам назив Тарабош читав овај гребен добио је у рату, по називу свог највишег врха са котом 592. Како се на њему истичу два изразитија виса, одвојена јаругом која се од самог гребена спушта до обале Скадарског Језера, за око 1 км источно од с. Широка, од којих је источнији знатно нижи, то је дио

гребена западно од поменуте јаруге назван Велики, а онај источно Мали Тарабош.

Због таквог карактера земљишта сви прилази Тарабошу врло су тешки, чиме је организација његове одбране била знатно олакшана. Тарабош потпуно доминира околним земљиштем и сваки продор ка Скадру са тог правца немогућан је до овлађивања њиме. Због тога су Турци прве радове на утврђивању Скадра и отпочели баш на Тарабошу. Још марта 1911 године предузета је изградња ватрених положаја за једну мерзерску батерију. Убрзо су ти радови прекинути, да би у току идуће године били настављени упоредо са копањем стрељачких ровова.

До почетка рата на Тарабошу је био изграђен највећи дио утврђења. На Широчком Вису (сјеверозападно од к. 592), на Великом и Малом Тарабошу изграђене су пјешадиске отпорне тачке. На В. Тарабошу источно и југоисточно од к. 592 уређени су ватрени положаји и склониште за рефлектор и његове изворе енергије. Сјеверозападно од с. Сарикишла (у источном дијелу Бојане) на једном узвишењу су такође изграђени ватрени положаји за два брзометна пољска топа и ров за рефлектор.

Ровови за пјешадију оvdје су зидани, а зидови облагани цакковима са земљом и пијеском. Склоништа до почетка рата нијесу завршена ни у отпорним тачкама ни код ватрених положаја артиљерије.

Најјаче је утврђена отпорна тачка на Великом Тарабошу. (Турци су је звали Фесат тепе). Она се састојала од девет ровова, од којих су по четири сачињавала прву и другу, а једањ (девети), ископан непосредно западно од врха Тарабоша, трећу одбранбену линију. Прва линија је била намијењена за одбрану сјеверозападних (ров бр. 1), западних (ров бр. 2) и југозападних (ров бр. 3 и 4) падина В. Тарабоша. Поред четири основна, она је имала и два допунска, нешто слабије направљена рова, којима су затварани међупростори сјеверно и јужно од рова број 2. Читава линија заштићена је жичаном препреком од 4 реда коља. Источно од ровова бр. 1 и 4 она се налажала на још јачу кружну жичану препреку, којом је била заштићена друга линија ровова. Ровови друге одбранбене линије такође су били кружно постављени: према југозападу ров број 5, према југоистоку број 6, према истоку број 7 и према западу — највећи и најјачи — број 8. Између друге и треће линије није било жичаних препрека. Сви ровови у појединим линијама, као и линије међусобно, били су везани саобраћајницама, подешеним за одбрану. Најдужа и најјача од њих била је саобраћајница која је везивала ровове бр. 1 и 3 у првој одбранбеној линији. Она је била изграђена скоро паралелно са ровом бр. 2 и допунским рововима (с којима је такође била повезана) и тако, уствари, послужила као посебна одбранбена линија. Турци су баш на њој зауставили продор Црногораца у њиховом посљедњем покушају да заузму Тарабош, 31 марта 1913 године.

Главни артиљериски положаји, на југоисточном дијелу Великог Тарабоша, изграђени су у типу полусталних објеката, док су за остала оруђа грађени ровови пољског типа, уз обилно коришћење цакова са пијеском.

На отсјеку Дервиш тепе (у рејону с. Ајасме) до рата су подигнути само ватрени положаји за неколико артиљериских оруђа и потребна склоништа за људство и муницију.

Уопште узев, до почетка рата били су завршени најважнији радови на утврђивању штојског, брдичког отсјека и отсјека Тарабоша. Али ни на тим отсјецима нијесу довршени сви планирани радови. Већ довршени били су претежно карактера пољских утврђења сем већег дијела утврђења на Бридици и дијела артиљериских положаја на В. Тарабошу. Отсјек Кири је био најмање утврђен. Радови на М. Бардањолту су тек били отпочели, док на В. Бардањолту није било урађено ништа. Мјере за утврђивање отсјека Дервиш тепе су биле незнатне, а на насипу нијесу ни предузимане.

РАДОВИ ИЗВЕДЕНИ У ТОКУ РАТА

Почетне операције око Скадра потстакле су Турке да још интензивније раде на утврђивању града. Ти нови радови су углавном ишли на проширивање и ојачавање већ постојећих утврђивања, која су се на Штоју и Тарабошу већ у првим данима рата показала врло ефикасним. Недостатак утврђења на Малом и Великом Бардањолту претстављао је велику опасност за сам град, с обзиром да су главне снаге Зетског црногорског одреда вршиле напад баш тим правцем. Стога су на том отсјеку предузети опсежнији радови не само за довршење изградње планираног главног положаја на М. Бардањолту већ и за уређење положаја предњег одреда на В. Бардањолту. Затим су предузети радови за прилагођавање насипа потребама одбране града, а тако исто и на отсјеку Дервиш тепе, који је требало да спријечи сваки евентуални покушај напада преко мочварног земљишта у рејону ушћа р. Кири у Дрињачу.

Иако је штојски отсјек био доста добро утврђен, због чега је командант Зетског одреда према њему оставио дио својих снага са задатком да врше само демонстративне нападе, Турци су ипак наставили његово утврђивање. На самој обали Скадарског Језера изграђена је једна нова отпорна тачка, тако да их је сада било укупно седам; настављена је изградња испрекидане линије ровова између отпорних тачака (ловачки ровови), а испред читаве те линије постављена је жичана препрека од 6—10 редова коља. Позади ровова на међупросторима појединих отпорних тачака изграђени су нови ровови за резерве, који су са првима везани цик-цак саобраћајницама. На читавој дужини од 2 до 5 отпорне тачке, 350 до 400 метара јужније од њих, ископана је и уређена непрекидна линија ровова, чиме је одбрана на овом отсјеку знатно добила у

дубини и отпорности. Ова новоизграђена линија ровова била је са првом везана великим бројем саобраћајница. Позади 5 и 6 отпорне тачке, на отстојању 250—400 метара, с правцем сјеверозапад-југоисток, такође је изграђена испрекидана линија ровова, која се наслањала на ровове ископане дуж десне обале р. Кири.

На обали р. Кири, позади раније уређених испрекиданих ровова, усјечена је у камену нова непрекидна линија ровова. Јужније од овога, камени зид који је равницу штитио од поплава планинске ријеке Кири, обилном употребом џакова земље и пивјеска прилагођен је за одбрану, иако су могућности за напад тим правцем биле врло мале. Читаво рјечно корито до у висину М. Бардањолта било је заштићено јаким жичаном препреком.

Док су Турци држали положаје на Матруштепе-ту⁶) и В. Бардањолту, одбранбеним положајима на насипу није поклоњена нарочита пажња. Међутим, падом ових положаја радови на насипу су појачани и убрзани. Позади насипа је ископано неколико саобраћајница. Подигнута су била и два дрвена мостића. Такође су изграђени ватрени положаји за двије хаубице, а припремани су положаји и још за нека артиљериска оруђа (Бродвелове топове).

У луку који су код десне обале р. Кири правили пјешадиски ровови и даље на југозапад у правцу с. Големи изграђено је неколико артиљериских ватрених положаја, већим дијелом ради заштите М. Бардањолта.

Позади свих положаја на штојском отсјеку била је спремљена жица и остала средства да се у случају повлачења турских снага постави жичана препрека од 4 реда коља. Она међутим није постављена, јер се за то није ни указала потреба.

На сектору Кири Турци су и даље задржали главну борбену линију на сјеверним, сјевероисточним и источним падинама М. Бардањолта, док је В. Бардањолт уређиван као положај предњег одреда. Међутим, пошто В. Бардањолт доминира главним положајем, увидјело се да би његовим падом М. Бардањолт био непосредно угрожен, па је одлучено да се брани до крајњих могућности и не напусти до крајње нужде. Отуда је по стварном значају, по степену утврђености и по упорности одбране В. Бардањолт превазилазио оквир положаја предњег одреда.

Са лијево обале р. Кири, из рејона к. 20, главна турска борбена линија је ишла кроз маслињаке до рта који се с крајњег сјеверног дијела М. Бардањолта спушта у равницу. Ровови су овдје рађени отприлике као и на штојском отсјеку, јер су теренски услови за то били углавном исти. То је испрекидана линија рово-

⁶) Безимени вис јужно од с. Муселим. Црногорци су га звали Муселимова Главица. Муселимова Главица и сјеверне падине В. Бардањолта (Доњи Вис) пале су у руке Црногораца (Мјешовите бригаде бригадира Милутина Вучинића) 7 фебруара 1913 године, а два дана касније и читав В. Бардањолт.

ва за стојећи став, са грудобранима ојачаним земљом и пијеском, а гдје је било потребно поплетом (љесама) је добијан стрмији нагиб. Непосредно испред ровова просјечени су маслињаци, те је створен брисани простор на удаљењу до 400 м на коме ватрено дјејство није било ничим ометано. Позади ровова изграђена су склоништа с покривком од мањих стабала, грања и земље. Склоништа су са рововима била везана саобраћајницама.

На једном узвишењу које чини прелаза између равнице и сјеверозападних падина М. Бардањолта, изграђена је посебна отпорна тачка. Ту је био уређен непрекидни кружни ров и ватрени положаји за један митраљез калибра 15 милиметара, а све то ограђено јаком жичаном препреком.

Од ове отпорне тачке ровови су, такође у испрекиданој линији, ископани сјеверним, сјевероисточним, источним и југоисточним падинама Малог Бардањолта. И поред изразито тешких услова, ови ровови су усјечени у камену прво за клечећи, а потом за стојећи став. Како В. Бардањолт надвишује и као у луку обухвата М. Бардањолт, положаји на овом посљедњем били су истурени бочном дјејству, а мјестимично и дјејству слеђа. Стога су сви ровови на њему траверзирани⁷⁾, а поред јаким грудобранима имали су и брижљиво изграђене леђобране. За уређење грудобрана и леђобрана обилно су коришћени цакови са пијеском и земљом.

Кота 163 била је утврђена као посебна отпорна тачка, са кружним непрекидним ровом, јако заштићеном жичаном препреком. Како у отпорним тачкама тако и у рововима, на многим заклонима су стављене покривке од лима и земље. Тако добијени блиндажи сигурно су штитили од пјешадиске ватре, шрапнела и парчади граната.

Позади ровова налазили су се шатори за војску, укопани и добро заштићени насипима од земље, док су официри имали бааре у удољу сјеверозападно од к. 163.

Радови на утврђивању М. Бардањолта извођени су до примирја и у току њега, а нарочито интензивно послје пада В. Бардањолта у руке Црногораца. Тих посљедњих дана борби нарочито се посветила пажња продубљивању ровова, изради саобраћајница и доградњи ватрених положаја артиљерије. Ови радови су били нарочито значајни за прикривање кретања турских јединица на положајима, с обзиром да су црногорски положаји сада доминирали главном турском одбранбеном линијом.

Земљиште јужно од М. Бардањолта често плаве ријеке Кирри и Дрињача, те је мочварно и готово непролазно. На том правцу Турци с правом нијесу очекивали неке замашније нападе Црно-

⁷⁾ Отприлике на сваких 20 метара ископ рова је под правим углом повлачен уназад, затим је врло кратко ишао паралелно са главним, да би поново под правим углом био враћен на стари правац. Тиме је ограничавано дјејство бочне ватре и убојну моћ парчади граната.

гораца, па су само мјестимично изградили зидове који би могли да се користе за одбрану.

На читавом овом дијелу фронта, почев од р. Кири, преко маслињака, М. Бардањолта и поново до р. Кири, постављена је јака жичана препрека. На мање угроженим дијеловима та препрека је била од 3, а на највећем дијелу фронта од 6 редова коља.

Велики Бардањолт, иако није био главни положај, био је такође врло јако утврђен. То је наметао његов положај у односу на главну линију на М. Бардањолту. Било је сигурно да би В. Бардањолт Црногорцима послужио као јак ослонац за заузимање М. Бардањолта, који је претстављао кључни објекат у одбрани Скадра. Стога су, почев од краја октобра, када су се послје првог заузимања В. Бардањолта⁸⁾ црногорске снаге повукле на десну обалу р. Кири, Турци почели интензивно да раде на утврђивању овог узвишења.

Пошто није било довољно времена на располагању, на В. Бардањолту су прво отпочели радови на отпорним тачкама, којих је, рачунајући и ону на Муселимовој Главици, било укупно шест. Ровови су прављени кружно око најистакнутијих висова на гребену В. Бардањолта. Свака од тих отпорних тачака изузев оне на вису сјеверозападно од к. 274⁹⁾ била је ограђена кружном жичаном препреком, иако је испред читавог фронта југозападно од к. 274 била посебна жичана препрека од 4 реда коља. Највећи дио ватрених положаја артиљерије био је у самим отпорним тачкама, док се мањи њихов дио налазио позади. Сви ти положаји били су веома солидно изграђени, као и склоништа за људство и муницију. Између поменутих отпорних тачака касније је изграђен читав низ мањих ровова, чиме је одбрана овог положаја знатно добила у чврстини. Највећи дио тих ровова изграђен је на сјеверозападном дијелу В. Бардањолта, гдје је растојање између отпорних тачака било највеће.

У свим рововима постојали су јаки блиндажи, који су посаду штитили од шрапнела, парчади граната, хладноће и невремена.

⁸⁾ Двадесет осмог октобра 1912 године Трећа црногорска дивизија (Вучедолска и Никшићка бригада) добила је задатак да заузме В. Бардањолт. Неутврђени и слабо брањени В. Бардањолт, без већих напора заузела је Вучедолска бригада. Али, умјесто да се на њему утврде и обезбиједе постигнути успјех, Црногорци су на положају оставили само један батаљон. Ноћу 28/29 октобра Турци су извршили противнапад, разбили овај (Рудинско-трепачки) батаљон, а затим и читаву Вучедолску бригаду. Никшићка бригада је сјутрадан успјела да сузбије Турке и поврати В. Бардањолт. Међутим, Турци су прибјегли једној варки: подигли су бијеле заставе у знак предаје. Црногорци су обуставили гоњење разбијених Турака и тиме, уствари, Турцима омогућили да приберу своје снаге и привуку појачања, а затим, изненадно отворивши ватру на Црногорце, послје дуже упорне борбе, да поново заузму В. Бардањолт. (Види о томе детаљније Ж. Павловић, „Опсада Скадра“, стр. 70—74).

⁹⁾ Црногорци су га звали Доњи Вис, а Турци Нишанци тепе.

Све отпорне тачке биле су телефоном везане са командантом отсјека, чији се штаб налазио у једној бараци на сјеверозападним падинама В. Бардањолта.

Иако су наше јединице својом ватром ометале турске радове на В. Бардањолту, Турци су ипак успјели да те радове врло добро обаве. Гвоздено коље жичаних препрека имало је јаке бетонске подлоге те нити га је било могућно сјећи нити чупати. На нарочито истакнутим мјестима радови су извођени ноћу, али се, упркос жртвама, упорно радило и дању. Тако је веома солидно био утврђен сјеверни дио В. Бардањолта, док је јужни дио, у рејону с. Гајтани и југозападно од њега, био неутврђен.

Од Скадра, преко р. Кири, западном и сјеверозападном ивицом М. Бардањолта и даље западним падинама В. Бардањолта, до самог његовог врха, био је изграђен добар широк пут, који је Турцима одлично послужио за снабдијевање снага на овом отсјеку.

И на Брдици, која је до почетка рата била најјаче утврђена, настављени су радови. Поред доста обимних радова на даљем унутрашњем уређивању отпорних тачака и артиљериских ватрених положаја, нарочито интензивно се радило на затварању дотада необезбијеђених међупростора и мртвих углова. У ту сврху су копани ровови између раније изграђених отпорних тачака, за по једно до два одјељења. Ти ровови су били пуног профила, са покривеним стрељачким заклонима. Силазне степенице, налактице и сами закони били су обложени дрветом и поплетом, да би били удобнији и отпорнији. Пошто је само на западном дијелу Брдице пријетила опасност од бочне и леђне ватре, с десне обале Бојане, то су само на рововима ископаним на том дијелу фронта рађени леђобрани и траверзе. На осталим дијеловима фронта такви радови нијесу били потребни.

У долини уз лијеву обалу р. Бојане у овом периоду су изграђене двије линије ровова, од којих је главна била у висини хришћанског гробља на коси сјеверозападно од к. 106. За око 700 м јужније и паралелно са овом, изграђена је друга линија, за положаје борбених осигурања. Обје су изграђене од испрекиданих ровова и заштићене јаким жичаним препрекама.

Један од најважнијих радова на унутрашњем уређењу утврђења била је градња склоништа, која су покривена таласастим лимом.

На најосјетљивијим прилазима брдичких положаја биле су ископане тзв. вучје јаме и дужи ровови који су се у кишним периодима пунили водом и служили као врло добре противпјешадиске препреке. Тако је Брдица утврђена тачно како је планом било предвиђено.

Иако су М. Бардањолт и Брдица били јако утврђени, а простор између њих, у долини р. Дрињаче и ушћа р. Кири, подводан и, нарочито у зимском периоду, неподесан за било какве покрете

трупа, Турци су ипак наставили радове и на утврђивању положаја у рејону с. Тепе и с. Ајасма. На десној обали р. Кири, сјеверозападно од к. 12, изграђена је једна отпорна тачка, по типу сличних утврђења на брдичком и штојском отсјеку. Од те отпорне тачке, југоисточним падинама косе у правцу с. Ајасма и с. Табаки, пружао се читав ланац стрељачких ровова. По самом гребену ове косе уређивани су ватрени положаји за артиљерију и митраљезе. На појединим узвишењима на гребену уређивани су и самостални стрељачки ровови. Сви ови положаји, као и отпорна тачка, били су ограђени јаком жичаном препреком. Тако је и овај међупростор солидно затворен.

Када су се почетком рата Турци увјерили да је Приморски црногорски одред главни удар усмјерио на Тарабош, предузели су све мјере да се доврше и употпуне радови на утврђивању овог отсјека. Стога су радови на унутрашњем уређењу већ изграђених отпорних тачака убрзо довршени. Подигнута су склоништа против парчади за пјешадију, за посаду артиљериских батерија, као и за муницију. Мјестимично су мања склоништа рађена и у самим рововима. Добро траверзирани ровови били су заштићени од бочне ватре.

Поред тога, дуж сјеверних и јужних падина Тарабоша изграђене су испрекидане линије ровова, чиме су све отпорне тачке повезане у један чвршћи и компактнији одбранбени систем. Пошто је опасност од напада с југа, од с. Облике, била већа, то су и прекиди у линији ровова на јужним падинама били знатно мањи од оних на сјеверним. Обје ове линије ровова наслањале су се на р. Бојану: јужна у рејону ушћа р. Дрињаче, а сјеверна сјеверозападно од с. Сарикишла. Поред тога, на сјеверним падинама Тарабоша, на неким изразитијим косама јужно и југозападно од с. Широка, подигнути су зидани ровови да би употпунили одбрану самог гребена. Читавом дужином ровова подигнутих падинама Тарабоша, на отстојању на коме је могла бити успјешно брањена, била је подигнута жичана препрека од 2 до 4 реда коља.

Сва утврђења су имала међусобно телефонску везу.

На сјевероисточним падинама к. 592 биле су подигнуте бареке за становање, док су на сјевероисточним падинама М. Тарабоша и за око 750 м југозападно од извора Бојане за ту сврху постојале касарне. Од моста у с. Базар до врха Тарабоша био је изграђен добар пут за снабдијевање трупа борбеним, интендантским и другим потребама, као и за евакуацију.

*

* * *

Турци су доста дуго прије Балканског рата предвиђали могућност да се Скадар брани у окружењу, па му је ратним планом таква улога и била намијењена. То им је наметало обавезу да утврђивање града благовремено изврше. Па ипак, до рата се на

томе није радило довољно интензивно. По опсегу и јачини фортификациских радова Скадар на почетку рата није био припремљен да тој намјери одговори. На почетку рата Турци су тога постали свјесни и били су принуђени да радове форсирају и да их често обављају под непосредним дјејством црногорске артиљеријске, па и пјешадиске ватре. Солидност тих радова говори да су они, иако са закашњењем, схватили сву озбиљност овога посла и максимално искористили сва расположива средства и могућности.

Гледано у цјелини, радови на утврђивању Скадра испољили су тенденцију Турака да град заштите једним непрекидним и солидним ланцем утврђења, који ће се, на сјеверозападу и југозападу, наслањати на Скадарско Језеро, а најефикасније искористити неколико од природе јаких објеката који затварају највећи дио прилаза граду. Радови на тим најјачим објектима су најсолидније обављени, али исто тако посветила се велика пажња и оним правцима који нијесу пружали нарочито повољне услове за нападача, као на примјер насип, ушће р. Кири и др. Сви фортификациски радови били су добро прилагођени земљишту. Отпорне тачке у равници грађене су на таквим међусобним растојањима да је међупросторе било могућно затворити мањим снагама, а да цјелокупна одбрана притом не губи у отпорности и јачини. На Бардањолту, Брдици и Тарабошћу отпорне тачке грађене су на истакнутијим узвишењима. Предњи крај је увијек постављан тако да се што боље и што ефикасније искористи ватрено дјејство свег наоружања, а мртви углови и нетучени простори сведу на најмању могућну мјеру. Ово је постигнуто и великим бројем мањих ровова, којима је читав овај одбранбени систем обиловао.

Готово све отпорне тачке биле су заштићене јаким жичаним препрекама, а поред тога испред предњег краја дуж читавог фронта постојала је таква препрека. Она је свуда постављана на таквом отстојању на коме је могла бити увијек брањена јаким пјешадиском ватром. Ширина јој је зависила од важности правца. Тамо гдје се осјећала већа опасност достигала је и 10 редова коља, док је на мање осјетљивим правцима износила 2—3 реда. На Брдици је конфигурација земљишта дозвољавала израду вучјих јама и ровова који су пуњени водом. Баш захваљујући тако умјешном коришћењу свих предности које је земљиште пружало, ови фортификациски радови, иако су највећим дијелом били пољског типа, достигали су јачину полусталних објеката.

Радове на утврђивању изводиле су јединице којима је била повјерена одбрана тих отсјека. Те јединице су биле увијек спремне да оставе алат и прихвате оружје, тако да њихова борбена спремност није била ослабљена ни поред све ангажованости у овим радовима.

Веза града са свим отсјецима одбране била је добра. За Штој и Брдицу постојали су путеви и од раније, док су до врха

В. Тарабоша и В. Бардањолта били изграђени добри широки путеви, којима су дотур и евакуација са успјехом обављани.

Пошто Црногорци на језеру нијесу имали пловних објеката које су могли употријебити у борби, Турци су са своја три монитора на том правцу били не само довољно обезбијеђени него су могли и да подржавају одбрану својих снага на Тарабошу.

Црногорци су у почетним операцијама пропустили прилику да искористе недостатак утврђења на В. и М. Бардањолту и ангажујући већи дио својих снага на том правцу ријеше скадарску операцију у своју корист. Даљим одлагањем напада, послије првог неуспјеха,¹⁰⁾ а нарочито примирјем, омогућили су Турцима да и на овом отсјеку изграде јаке одбранбене положаје, а на осталим употпуне већ постојеће и тиме знатно ојачају одбранбену моћ скадарске посаде. У тако јаким утврђењима, за чије рушење Црногорци нијесу имали потребних средстава, Турци су се осјећали сигурнијим, те су, и поред све неизвјесности у погледу исхода одбране града и скромних изгледа на успјех, ипак успјели да издрже неколико веома јаких напада црногорских и српских снага, а сам град предају тек послије крајње исцрпености глађу, како војске тако и грађанства.

Литература: Ж. Павловић: „Опсада Скадра“, Београд 1925 г.

Ferik Abdurrahman Nafiz: — *Mirliva Kiramettin*: »Iskodra Müdafaası», Истамбул, 1933 г.

Документа црногорске Врховне команде — „Записи“ 1935 г.
Документа српске Врховне команде, Архив В. И. И. ЈНА.
Карл Егги: „Скадарска утврђења“ (с њемачког превео мајор Љ. Лукић), „Ратник“, мај 1914 године.

Др. Божићдар Перацић: „Одбрана Скадра“, „Ратник“, новембар 1930 године (по њемачким изворима).

Радуле Браичић: „Операције Зетског одреда црногорске војске око Скадра 1912 и 1913 године, „Записи“, мај — новембар 1932 године.

Марко Рашовић: „Како је заузет Велики Бардањолт“, „Ратник“, фебруар 1932 године.

Величко Војовић: „Како је заузет Велики Бардањолт“, „Ратник“, мај 1933 године.

¹⁰⁾ Између првог и другог напада на В. Бардањолт прошло је више од три мјесеца.